

УДК 82.1/7.08

Н. Г. Костюк

ЛЕКСИЧНА СПАДЩИНА Д. ЯВОРНИЦЬКОГО ЯК ОБ'ЄКТ ЕПІСТОЛЯРІЮ ВЧЕНОГО

Костюк Н. Г. Лексична спадщина Д. Яворницького як об'єкт епістолярію вченого.

У статті досліджено лексику української мови кінця XIX – початку XX ст. в серійному виданні «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького», зокрема розглянуто сукупність слів і їх значень, які закріпилися за словами у процесі багатовікового всенародного користування мовою, що відтворена в листах до Д. Яворницького та його кореспондентів. Проаналізовано вживання та використання термінологічної лексики, виокремлено слова-синоніми, що їх об'єднано в синонімічні ряди, схарактеризовано споконвічну лексику і ту, що засвоєна з інших мов.

З'ясовано особливості використання емоційно-забарвленої лексики в епістолярному обрамленні (початкові формули-звертання і завершальні формули-прощання), що залежить від ситуації й настрою автора в момент написання листа, узаємин з адресатом, мети послання.

Ключові слова: епістолярна спадщина, лексика, значення слова, синоніми, термінологічна лексика, емоційна лексика.

Костюк Н. Г. Лексическое наследие Д. Яворницкого как объект эпистолярия ученого.

В статье исследуется лексика украинского языка конца XIX – начала XX в. в серийном издании «Эпистолярное наследие академика Д. И. Яворницкого», в частности рассматривается совокупность слов и их значений, которые закрепились за словами в процессе многовекового всенародного пользования языком, что имеет место в письмах к Д. Яворницкому и его корреспондентов. Анализируется употребление и использование терминологической лексики, выделяются слова-синонимы, которые группируются в синонимические ряды, характеризуются исконная лексика и лексика, усвоенная из других языков.

Выясняются особенности использования эмоционально-окрашенной лексики в эпистолярном обрамлении (начальные формулы-обращения и завершающие формулы-прощание), зависящие от ситуации и настроения автора в момент написания письма, взаимоотношения с адресатом, цели послания.

Ключевые слова: эпистолярное наследие, лексика, значение слова, синонимы, терминологическая лексика, эмоциональная лексика.

Kostjuk N. G. D. Yavornytsky's Lexical Heritage as an Object of the Scientist's Epistolary.

The article deals with the vocabulary of the Ukrainian language of the late XIX – early XX centuries in the serial edition “The Epistolary Heritage of Academician D. Yavornytsky”, particularly we examine a combination of words and a set of their meanings, which are enshrined in words in the process of centuries-old nation-wide use of language, reproduced in the letters to D. Yavornytsky and his correspondents. We analyze the use of terminological vocabulary; single out words synonyms, combining them into synonymous rows; give a description of the original words and words borrowed from other languages.

We characterize the use of emotionally-colored vocabulary in the epistolary framework (initial formulas-appeal and final-farewell) depending on the situation and mood of the author at the time of writing the letter, the relationship with the addressee, the purpose of the message (“Dorohyy ta lyubyy sertsyu moyemu Dmytro Ivanovychu!”, “Dorohyy miy Baydo!”, “Lyubyy miy bratiku Dmytre!”, “Shanovnyy Dobrodiyu!”, “Vysokopovazhnyy pane profesore!”, “Bat’ku otamane koshovyy!”, “Vysokopovazhanyy Dobrodiyu”, “Lyubyy miy Kesaryu!”, “Druzhe miy lyubyy, druzhe miy virnyy!”, “Vel’miy shanovnyy Boryse Dmytrovychu!”, “Dorohyy kume Ivane Mykhaylovychu!”).

Estimated value of the epistolary of D. Yavornytsky and his correspondents appear in the names-characteristics of people – “tyamushchykh filolohiv”, “merzenny cholovik”, “orle syzyy”, “dorohyy kozache”, “prekhoroshyy prats’ovnyk”; in characterization of the environment – “po shlyakham ta po beskeddyam”, “z berehiv Dnipra do tykhoyi Samari”; buildings – “moya khatyna”, “u khutorets”; emotional qualification of human actions – “poviyavsya do Yessentukiv”, “siday mershchiy zakalamar”; process of speaking – “bovknu tobi”, “havkny, abo vyshchyr’ zuby”, “rubayete po-poltavs’komu”, “yazyk u dida rozkishnyy”.

Key words: epistolary heritage, vocabulary, word meaning, synonyms, terminological vocabulary, emotional vocabulary.

Епістолярна спадщина вчених і культурних діячів є цінним джерелом для висвітлення різних аспектів функціонування української мови періоду становлення її літературних норм наприкінці XIX – XX ст., зокрема й на Катеринославщині в умовах полілінгвізму в українському культурному середовищі. Саме листування її представників є важливим джерелом дослідження процесу становлення (відродження) української мови як засобу спілкування наукової та культурної громадськості, бо воно на

відміну від опублікованих художніх творів чи публіцистичних статей не зазнало редакторської правки.

Епістолярій є об'єктом дослідження різних гуманітарних наук – історії, культурології, лінгвістики тощо. Мовознавчі дослідження епістолярних текстів зосереджено на розгляді приватного листування XVII ст. (В. Передрієнко, Н. Точинська), мовностилістичних особливостей листування письменників, культурних діячів, науковців (С. Богдан, О. Братаніч, Л. Ткач, І. Черкез та ін.), впливи епістолярію українських письменників кінця XIX – початку XX ст. на процес нормалізації української літературної мови (М. Пилинський, К. Ленець), визначенні лінгвостилістичних характеристик епістолярного стилю, вивчення його історії (К. Ленець), ролі письменницької листової спадщини в розв'язанні проблем літературної мови та мовознавства (В. Статєєва), вивчення мовленнєвого етикету (С. Богдан, К. Ленець, О. Мельничук, Н. Журавльова), розгляді фразеологічних, етикетних одиниць (С. Ганжа, Е. Вєтрова, Н. Павлик).

Запропонована праця має на меті репрезентувати лексичну спадщину академіка Д. Яворницького та його кореспондентів. Як відомо, за тематикою і змістом листи можуть бути найрізноманітнішими залежно від сфери їхнього використання та інтересів адресатів. Усе листування поділяють на два типи: офіційне (службове) та неофіційне (приватне). Ми досліджуємо обидва типи листів.

Джерельною базою слугують листи Д. Яворницького до діячів науки, культури, письменників і т. ін. та їхні листи до нього, уміщені в серійному виданні Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. Яворницького «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького [1, с. 888; 2, с. 460; 3, с. 740; 4, с. 496; 5, с. 952; 6, с. 848].

Дмитро Яворницький (1855–1940) – видатний український інтелектуал останньої чверті XIX – першої половини XX ст., який зробив вагомий внесок у поступ цілого ряду галузей національної

науки й освіти, зокрема історії та археології, етнографії і фольклористики, музейної й архівної справи, історичного краєзнавства та топографії, літератури, мовознавства й дидактики. За умов української бездержавності, імперської наукової й освітньої політики, ідеологічних і цензурних нагінок, зрусіфікованого суспільства він обрав для свого світорозуміння українську національну ідентичність і вектор служіння українській національній справі, професійної жертвності в ім'я збереження історичної пам'яті й національно-культурного піднесення рідної землі та народу.

Постійно спілкуючись з народом Д. Яворницький звертав увагу на лексичне багатство розмовної мови і прагнув використати його у своїй письменницькій діяльності та в повсякденному спілкуванні. За словами дослідниці творчості Д. Яворницького М. Шубравської, «маємо достатні підстави стверджувати тільки, що науковий інтерес Яворницького до української мови, як до історії, етнографії та фольклору, виник ще в студентські роки під впливом лекцій видатного лінгвіста О. Потебні» [9, с. 213]. Слід зауважити, що Д. Яворницький був спочатку російськомовним ученим, а українську мову почав вивчати самотужки, а також завдяки спілкуванню з народом під час археологічних розкопок. У листі до К. Білиловського Д. Яворницький пише: *«Я ніколи не считав і не Считаю себе добре знаючим українські речі і боюсь брать на свою душу гріха. Окрім того, як я почув, як балакає по-українські Бондарчук (на Бузі-річці), Ганько у Полтавщині та хоч би і твоя милость, то й зовсім зникнув головою аж до самісенкої землі. Міні до Вас далеко, як тому куцо́му до зайця. Я бачу, що я балакаю по слободському (себто по-харковському), і ви всі рубаєте по-полтавському, і вже ж Харькову до Полтави усе рівно, що Кокану до Парижа»* (4, с.19) (тут і далі дотримуємося правопису оригіналів – Н. К.).

Лексичну основу епістолярію Д. Яворницького та його кореспондентів кінця XIX – першої половини XX століття

становить загальноновживана лексика української мови, а набір лексичних засобів, зумовлений насамперед тематичним розмаїттям, порушених й обговорюваних у листах. Фіксуємо значну кількість одиниць термінології, а саме з археології, видавничої справи, економіки, освіти, сільського господарства, ботаніки та інших галузей. Наприклад: *Зараз у нас на Київщині повним темпом іде загальня українізація, судячи по газетним відомостям* (2, с. 179); *Цензура викинула утрое більше, ніж я дозволяв, затемніла провідну думку, попсувала окремі місця, а редакція зламала умову і надрукувала на мою голову* (2, с. 222); *Отже, і пропуск є, і рифми нема* (2, с. 236); *Он куди грошиків дай та подай* (4, с. 54); *Бідкаюсь через те, що дуже багато грошей узяв друк цієї книжки, – аж 1200 карбованців, та ще як би набор, або на виплату, а то за готові гроші* (4, с. 50); *Ряд наукових працівників Інституту розробляють відповідні теми з історії українського фольклору та фольклористики* (6, с. 597); *Цей знімок я вважаю необхідним у всесвітньому масштабі, бо немає другого Дніпра й таких історично звісних порогів* (6, с. 566); *В разі ж початку на території останніх грабарських робіт і виїзд по закінченні своїх дослідів Міллера М. Ол., лишити тут особу, яка б доглядала за цими могилами* (6, с. 541); *Розкопи остаточно покажуть до якої культури належать ці могили* (6, с. 532); *Так скажу лише, що вчора розкрили одно поховання коло якого було: 4 здорових розмірів буриштинових підвіски, чудовий цілий зовсім гребінець, два срібних [бронзолета], дві чудово розмальованих круглих бусини, кістяні офарбовані обручки, інкрустований бронзою зуб хижака і нарешиті 17 штук прекрасних плоско-гранчастих бусини камня сердоліка* (1, с. 256); *Маю велике бажання до наукової праці, чому й звертаюсь до Вас з проханням: чи не можливо буде мені вдатись до Вам дорученої катедри з заявою про зарахування аспірантом на літ[ературну]секцію* (3, с. 143).

У формуванні термінологічної бази української літературної

мови на Катеринославщині вагому роль відіграли іншомовні запозичення з латинської, грецької, польської, російської, німецької та інших мов. Загальні риси процесу русифікації кінця XIX – початку XX ст., докладно представлені в працях Ю. Шевельова [8].

Важливе місце у вивченні епістолярію займають синоніми – «слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення» [7]. Синонімія найповніше і найвиразніше виявляється в лексичі, що пояснюється індивідуальнішим, конкретнішим характером лексичних значень порівняно з іншими типами мовного значення і, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю. Наведемо приклади, які зібрав для Д. Яворницького краєзнавець М. Сергіїв: *Пересилаю Вам трошки зібраного матеріалу. Обходив оце Томаківський і Хортицький райони Запорізької округи. Ходив повагом, бував по базарах, а там слів можна записати найбільше* (3, с. 265); **типчина** – шовкова трава, тирса; **дъогтярник** – жостір / рослина; **Никипор** – Ничипір; **либувати** – глузувати; **зацурити** – ударить [**Зацурь** собаку, хай не гавка]; **земляне серце** – гіпс [мінерал] (3, с. 266–267); *У Кічкасі я записав декілька слів од хлопців з Поділля та трохи позаписував у Томаківці* (3, с. 268); **дубовина** – домовина, труна; **свирбиус** – шипшина; **гура** – великий чуб; **одляски** – луна [ехо]; **сходини** – побачення; **псякувати** – лаяти (3, с. 268).

Неабияке значення має й дослідження форм і засобів вираження етикету. Епістолярне обрамлення, як називають початкові формули-звертання і завершальні формули-прощання, залежать від ситуації та настрою автора в момент написання листа, узаємин з адресатом, мети послання, визначають загальну тональність листа. Так, у листах до Д. Яворницького його кореспондентів та академіка до своїх кореспондентів використовуються такі звертання: *Вельмишановний Дмитрій Іванович!* (3, с. 166); *Голубчику, Дмитро Іванович»* (3, с. 376);

Високошановний Батьку Дмитро Іванович (5, с. 239); *Друже мій любий, друже мій вірний!* (4, с. 36); *Вельми поважний Борисе Дмитровичу!* (4, с. 55); *Ну, здоров, «нюхарю»!* (4, с. 157); *Мій друже єдиний, мій голубе сивоусий, мій коханий козаченьку, Якове Павловичу!* (4, с. 170); *Поважний добродію!* (4, с. 186); *Здрастуйте, дорогий Тату* (6, с. 358); *Дорогий Батьку!* (6, с. 381); *Високоповажний пане Професоре!* (2, с. 146); *Високоповажний Академику!* (1, с. 500); *Високоповажний Пане Отамане!* (1, с. 156).

Оцінне значення епістолярію Д. Яворницького та його кореспондентів виявляється в назвах-характеристиках людей: *мерзенний чоловік, віри годний, цікавого чоловіка, добрий чолов'яга, скудоумного князя*; у характеристиці навколишнього середовища: *по шляхам та по бескеддям, на дніпровій скелі, по балках та вибалках*; будівель: *моя хатина, найняв би хатку*; предметів: *ні єдиним шелягом, щербатого шеляга, перлинки на щирозлотім ретязочку*; в емоційній кваліфікації дій людини: *повівся до Єссентуків, сідай мерцій за каламарь*; процесу говоріння: *бовкну тобі, язик у діда розкішний, що буркнеш*.

Дослідження лексичної спадщини Д. Яворницького та його кореспондентів дало змогу простежити складний процес створення різних шарів лексики. Безумовно, тема потребує подальших розвідок у контексті створення узагальненої праці, присвяченої висвітленню різних аспектів функціонування української мови періоду становлення її літературних норм наприкінці XIX – на початку XX ст.

Література

1. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцник, Н. Г. Чередник ; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової ; передслова Б. Т. Карапиша. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. – 888 с.
2. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2 : Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін. ; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3 : Листи

музейних діячів до Д. І. Яворницького / укл. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін. ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.

4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.

5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 5 : Листи рідних, друзів та знайомих до Д. І. Яворницького / укл. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.] ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2010. – 952 с.

6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 6 : Листи друзів, приятелів та знайомих до Д. І. Яворницького / укл. : С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.] ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2012. – 848 с.

7. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – К. : Наукова думка, 1973. – 440 с.

8. Шевельов Ю. В. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) : Стан і статус / Ю. В. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.

9. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К. : Наукова думка. 1972. – 354 с.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2017 р.